

ЈОРДАН РИСТИЋ

ЦРНА ГОРА У ПУТОПИСИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Један од највећих путника и путозаписивача старе Србије Григорије Божовић обилазио је, посматрао и своја запажања о крајевима и људима изнео у бројним записима на страницама „Политике” или селективном избору самог аутора уоквиреном у 14 књига приповедака и путописа штампаним између два рата. Црној Гори и Црногорцима посвећене су бројне странице значајног и разноврсног дела Григорија Божовића писца рођеног на њеном рубу (Придворица у Ибарском Колашину 1890) и који је провео доста времена у њој нагледавши се и наслушавши се „црногорства” у његовим најбољим изданцима и поимању.¹ Обимно путописно дело Григорија Божовића о Црној Гори чине три циклуса путописно-репортерских записа. Први циклус настао 1927–28. године чине путописи о Катунској нахији (14) од којих су најзначајнији објављени у књизи „Са седла и самара” (1930). Најбројнији су путописи о Пиви и Пивљанима, Дробњацима (24) настали 1931. године. Објављени су у књигама: Г. Божовић „Крајина Лазара Сочице”, Књижевна заједница Звездара – предузеће Апостроф – Народна библиотека Јован Поповић, Београд-Урошевац, 1996, и „Пирлитор Војводе Момчила”, Књижевна заједница Звездара – предузеће Апостроф – Народна библиотека Јован Поповић, Београд-Урошевац, 1997. Његови путописно-репортерски записи трећег циклуса (15-так) су слика предела људи у Васојевићима, Колашину и Доњој Морачи. Ови путописи нису досад објављени у посебној књизи, већ се налазе расути по листовима и часописима штампаним 1935–36. године.

Попут Љубомира Ненадовића зачетника модерног путописа у Срба и Григорије Божовић је у записима о Црногорцима, њиховом животу и њиховим особинама приказао своје јунаке као наочите, храбре и поносне, примерене поднебљу и тлу са којег потичу. А поднебље је сурово да му

---

¹ В. Библиографију путописа и репортажа Григорија Божовића 1904–1941, у књизи Божовић, Г. Чудесни кутови, Јединство, Приштина 1990, 259–274.

по овој одлици нема мере и поредбе. „Стена се дуби и равни – уочава Божовић да се на њу простре врећа земље донета на раменима из неке дубоке увале”. Исидора Секулић ће приметити да наш народ од Црне Горе нема самосвојнијег тла. „Вулкански се истурила Црна Гора у вис надмашује, самује, гребен живота. Стара Црна Гора је испретуран масив или литичка страна, али забуна, увек крајност.² Григорије Божовић као да следи неку њену мисао и наставља: „то није какав горски хрбат, каква црна планина но пучина начичкана црна стења, које је из ње изникло као какви од кишне потамњели пластови по равном сеноксу, те гради честа црна брда која из даљине не изгледају ни мало висока. Црна Гора!... Утиску придолази одмах други, још страшнији; црна и небијела...”³ Љута је то гора – пише Г. Божовић – гора неслична другим планинама другим покрајинама. Гора је то мимо све друге горе. Црна за освајање по отпору њених синова; црна по многим и тешким погибијама кроз векове; црна по љутим патњама њеног становиштва.⁴ Исто као и Исидора Секулић тако и Григорије Божовић налази тесну везу поднебља и људи; заправо да „тле одређује слободоумне и одважне људе какви живе у Црној Гори”. Уосталом такве представе о Црногорцима су у складу са пишчевом животном и стваралачком филозофијом о добром човеку у природи”, о њиховом епском и јуначком духу. Божовић путописац, опчињеник природом, у детаљу или извесној животној секвенци уноси себе без остатка у уметничку слику, ревоцира прошло у садашњем, са увек јасно исказаном родољубиво – завичајном дидактиком, али и тежњом да заинтересује за предмет свога посматрања, да пробуди наклоност и љубав према ономе што је њему као завичајцу и изданику једног поносног народа, драго и свето.

Према Божовићевом запажању: чојства и јунаштва су били битне особине Црногораца. У записима „Са седла и самара” посебно у путопису о злогласној тамници Јусовачи у Подгорици – учврстиће нас у уверење да је Божовић проникао у менталитет и карактерологију Црногораца. Њему је овај казаматски амбијент помогао да открије и још једном нагласи да су у етосу и етносу Црногораца изразити поноситост и чојство. Он тврди да је Црногорац „најбољи представник наше расе и најлепши њен образац”.⁵ Очито, овде се појам расе не узима у ужем антрополошком смислу, већ у националном, у смислу одлика које Црногорце разликује од људи из других крајева, па их подиже на ниво примера за угледање. Као и у ранијем писању и закључивању о Црногорцима – извесне њихове карактеролошке особине мотивише историјом, да су се они морали жилаво носити и са животом и са освајачима да би опстали на своме камењу. Наглашава склоност Црногораца сваковрсном приповедању и то да су они, односно

² Секулић Исидора: *Сабрана дела*, Вук Караџић, Југославијапублик, Београд, књ. IV 1985, стр. 18

³ Г. Божовић, „Чудесни кутови”, стр. 214

⁴ Г. Божовић, „Чудесни кутови”, стр. 229

⁵ Нав. дело, стр. 225

Црногорац, ваљан грађанин у својој држави. Божовић настоји да свестрано проникне у црногорски дух, животни полет и снагу – како у прошлости, тако и у новијем времену. У том сагледавању значајни нагласак ставља на важност државности и слободе – Црногорци су све рушили и чинили да би изнова стварали царство по својој мери и државу, „без које је само робовање и мрак”, увек доследни у томе своме настојању.

Знајући да представа о Црној Гори неће бити потпуна, Исидора Секулић се одлучила да посети Црну Гору и тако се још више приближи иначе блиском песнику – Његошу. И слика о Црној Гори била би мањкава без Његоша. Владика Раде за кога умна Исидора Секулић вели да је „духом читав један свет” а његово дело представља „рај у души и у слуху” је лик коме се Григорије Божовић посебно обраћа. Јер, мудрост и дубина Његоша која се шири, надраста време окренуто прошлости и будућности, као, заправо „неодгонетнута” истина о свету која се не може оставити само одговорима лингвиста, филозофа, социолога, етнолога, психолога... Дакле, за тумачење Његошеве литературе један вид неодвојиви од осталих. На такав методолошки приступ указују и Божовићеве путописи.

У путопису Катунска нахија Григорије Божовић изражава нескривено дивљење Црном Гором „која је Србији даривала Карађорђа и многе друге за велики устанак”. У путописима о Пиви Божовић иде корак даље: „Са Дробњацима су Пивљани спасли и положај и образ покољења пред историјом... снажно они носе у души државу, неупоредна је она и поносна светиња за њих... Ја мислим да се из оваквих средина и из оваквога грмена рађала она творачка снага која се у нашој историји динарски после помамљивала и уобличавала у шумадинскога ратника и државотворца”...⁶ Она је починила у овим кршима толико узмаха да би се могло испевати још десетак Горских вијенаца. Само кад би било владике Рада. А то је само увод, најава за обраћање лику највећег нашег песника кога Божовић пореди са Пушкином, Бајроном и Милтоном. Ако је Исидора Секулић посветила блиставе странице, као неисцрпно врело о Његошу.⁷ Слободан Јовановић у кратком напису о Његошу (1925) као да сажима, ако је то уопште могуће, најбитније о њему.

Као што каже Григорије Божовић „прича о Црној Гори била би бајка кад не би било истина. Црна Гора је тајна и наше национално чудо као и Косово,⁸ а у њој, додаје Слободан Јовановић, постоји само један горостас и то је Његош „књаз – владика Црне Горе и њен највећи песник, он је истовремено и поглавар народа, његов духовни пастир и певач његове славе и јунаштва, налик на ове легендарне краљеве из првих дана историје који су као врста полубогова били исто тако мудраци као и хероји... Највиша места из „Горског вијенца” одржана су у оној атмосфери недокуचितости историјске судбине и необјашњивости човекове дужности. То је

⁶ Григорије Божовић, Крајина Лазара Сочице, нав. дело 45 – 46 стр. и 115.

⁷ Исидора Секулић: Његошу књига дубоке оданости, Сабрана дела, књ. VI

⁸ Г. Божовић, нав. дело, стр. 212

исти онај дах фатума који се осећа код старих грчких трагичара; и у Његошу има нечег од Есхила”⁹ закључује С. Јовановић.

„Уверавам вас – сведочи Божовић – да би сваки оснивач династије из прошлости завидио владици Раду и на селу и на кући у којој се родио,¹⁰ поносан на Његуше, на владикино гнездо, његов знаменити велики грм из кога лафу није било изаћ трудно. У једном другом контексту Платон упозорава на истину да нико не може постати добар човек „ако нема изванредну природу, ако се још одмах као дете није у игри упознао са лепим стварима и ако се, уопште, није вежбао у лепоти”¹¹ Као и Бела Хамваш: „Не одустати од лепоте, пренети је кроз све линије живота: нека буде лепа човекова одећа, нека буде лепа човекова кућа, нека буде лепо оно што мисли и онда је лепо оно што ствара и лепо је како живи”¹²

Григорије Божовић пишући о Његошу запажа да верује дубоко и снажно у бога али не иде у цркву попут многих наших песника који су добри Срби а рђави хришћани. Од тог правила не одступа ни сам Његош иако је био калуђер – и до тестаментата био Богу наредан – у свачему. У својим стиховима он се чудновато показује без предрасуда „он има једну слободу мишљења која би за једног световника била довољна” – запажа Слободан Јовановић.¹³ Овим запажањима о лику и карактеру Његоша додајемо и мисли Исидоре Секулић за коју је Његош у Црној Гори и српству био и остао Прометеј „најјачи нагон уметничкога стваралаштва откако је српства. Владика Раде, генијалан слободар, мислилац и песник, сам са собом је опасао колико је дала песничка снага свег српског народа”¹⁴ – закључује Исидора Секулић.

Григорије Божовић Црну Гору види првенствено као виолентну, силовиту и необуздану – она је према његовом истицању, знала – када је требало – да се „скрди” и да одлучно брани своје. Поред своје виолентности – Црна Гора даје грађанина и уљудног човека друштвеној заједници, који уме да послуша закон „и да подвиге шију под његову тешку наредбу”.

Настојећи да ојача своје судове о Црногорцима, Божовић се у извршном заносу, који је карактеристичан и за још неке његове путописе *Преко црних брда* позива на историјске чињенице, илуструјући их примерима из новије црногорске историје (Његошем, књазом Николом, Шћепаном Малим и др). Напоменом да је у Црној Гори „сваки човек свој свеобразан”, доста је речено о Црногорцу код кога се подразумева јака индивидуалност. Писац напомиње да је Цвијић волео такве људе, али их се унеколико и прибојавао. Сваки човек у Црној Гори је спреман да понесе заједничко

⁹ С. Јовановић: Из историје и књижевности књ. I, БИГЗ Југославијапублик, СКЗ, Бгд. 1991, стр. 789

¹⁰ Г. Божовић, нав. дело, стр. 214

¹¹ Платон: Држава, Култура 1957, књига VIII дијалог V, стр. 282, 558

¹² Б. Хамваш: Брига о животу, Геопоетика, Бгд. III. 1994, стр. 103

¹³ С. Јовановић, нав. дело 789

¹⁴ И. Секулић, нав. дело, стр. 17

бреме, боље него другде. Црногорски човек није недруштвен, нити нена-родан, разоран и недржаван – напротив: „Државност му је у сржи”.

Путописима о Пиви и Дробњацима писац је са толико наративне и стилске снаге уобличио једну нову путописну биографију пуну народских садржаја, описао лица, пределе, стазе нама дотад непознате. Дочарао нам је свет питомих брђана у колоплету елементарног живота. Са приметним дивљењем открива нам драги свет планинаца и понире у њихову неискварену душу и које с љубављу, пластично уобличава у путописно – репортерски запис у коме се осликавају животна изворишта реална и митска. Он се диви људима и пределима али и жали што је Пива толико скрајнута и што се о њој њеној историји и људима мало зна, а толико је вели изазовна и лепа да путнику дах застане од готово свега што види. „На неколико стотина лаката испод манастира та брза, ледна и плава вода прима дурмиторску реку Комарницу и постаје Пива, дајући своје име и скрајнутој, беспутној, до Бога сломној и ванредно чедној крајини”.¹⁵ Божовић путописац сведочи о времену и људима о моралу тог времена и тих људи о њиховим животима и судбини. Сведочи о борби за очување националног идентитета, верске самобитности уверен да је вера битна одлика националног идентитета и да је губитак вере значио духовну човекову смрт. Отуда су и бројни ликови свештеника од којих спомињемо: попа Бојовића из Берана, попа Пера Ципора, попа Дуја, игумана Мојсија Зечевића, безименог попа (Рожајски губец) и др. који употпуњавају плејаду ликова свештеника у путописима Григорија Божовића о Црној Гори.

Однос према традицији у путописима Григорија Божовића је сложен. Он схвата да је традиција скуп животних обичаја и народног веровања, и не само њих, који заједницу везују са све што је подстицајно у прошлости, државотворном и националном делатно. На традицију је гледао, пре свега, као на израз духовне енергије самог народа, независно од догми и превазиђених начела. Божовић је склон и ширем поимању традиције као националне крепости, животворних навика и обичаја, хуманих усмерења и прегнућа. Уочио је са задовољством да традиција живи у српском народу и да се обнавља, оживљава светосавским, дечанско-пећским, доситејевским и вуковским духом. У његовој се концепцији традиција непосредније повезује са позитивним поимањем национализма као вере и бодрост све народног опредељења.

Божовић је истицао да је сав за традицију и у традицији, он каже: „Не волим литературу невезану за народ и крај, иако су толико пута други литерарни мотиви узбуђивали моју душу. Зато ценим Његоша и његов „Горски вијенац” и верујем да само таквим путем и чувајући та начела наша књижевност може ући у светску са великом и новом речју”.¹⁶ Писац путописа је целим својим бићем урањао у епску традицију.

¹⁵ Г. Божовић, Крајина Лазара Сочице, стр. 11

¹⁶ Бранимир Тошић, „У разговору са... г. Григоријем Божовићем”, приповедачем... „Реч и слике”, 1927, стр. 76.

Григорије Божовић се суверено креће у нашем лексичком потенцијалу, с лакоћом прати и послушкује савремени језички ток, али и онај који још не увео струји испод њега или у њему самоме. Осећа му дамаре и моћ и немоћ за своје саопштавање. У односу према језику писац из већ скоро заумног језика, „ископа” неку архаичну реч, патином времена оптерећену. Откривени знак смело се удене у нови контекст путописног приповедања. Реч почне да живи у новом и неочекиваном у путопису: открива лепоту прошлог у новој контекстуалности. Смисао за актуализовање ретких и потиснутих речи не може се порећи као значајна вредност Божовићевих путописања.

Најчешће путописац успева да и речима „излизаним” од употребе удахне на ову свежину. То је у вези са природом његове изражајне фразе, којом исказује угао свога осећања и виђења. Ношен страху да на путу открије увек нешто актуелно и животно, Божовић је писао једноставно, с лакоћом пронадажења израза. Сликвито је дочарао драматику живљења у крајевима које је обилазио, остварио је у путопису препознатљиве књижевно-уметничке, друштвено-историјске, фолклорно-етнографске, социо-психолошке особине. Стога његова путописна проза има своје место међу значајним српским путописцима, а у књижевној историји јужне Србије он је најзначајнији путописац.

Ако је у путописној прози 19. века у нас Љубомир Ненадовић најзначајнији писац, онда је међу самим врховима путописаца у српској књижевности овога века – Григорије Божовић. Његови путописи су превасходно везани тематски и по мотивима за стару и јужну Србију, али између осталих најзначајнији су путописи о Црној Гори. Они о Катунској нахији Пиви и Дробњацима доносе надахнуту и истанчану, читаоцима недовољно познату слику о том крају и о животу људи у њему. Црна Гора у путописном виђењу Г. Божовић је стваралачки продубљена слика поднебља које је аутор упио у себе и изразио га стварајући уверљиву уметничку слику и трајни белег о животу на овом простору, чувајући га од заборава. Ако се овоме додају странице посвећене Његошу онда се Григорије Божовић истиче као стваралац који се још више разрастао, а његово дело недовољно испитано са извесношћу чека на целовитост сагледавања вредности и места у нашој међуратној књижевности.

Jordan Ristić

MONTENEGRO IN TRAVELOGUE BY GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

In numerous travelogues, with plenty of love, Grigorije Božović writes about Montenegro and the Montenegrins, pointing at their epic, heroic spirit. Even in the most difficult conditions of living they have preserved their pride and dignity; humanity and heroism are the essential traits of the Montenegrins – author records.

There are travelogues about Montenegro in which Grigorije Božović industriously and in details uncovers and communicates interesting qualities about the area, flora, fauna, geographical, topographic and other particulars. He is especially attracted by the districts to which human came seldom; the innocent ones which have preserved the virgin beauty. Therefrom in travelogues about Montenegro, in addition to picture of people and their characters there are extraordinary descriptions of nature and its miraculous speech and unseizable beauty.

The Montenegrin, argues Božović, „is the best representative of our race and its most beautiful form”. He stresses the inclination of the Montenegrins towards the narration, and in ethos and ethnos he attempts to penetrate into Montenegrin spirit, vital inspiration and a strength of „a worthy citizen in his state”. But, along with high assessments about the people Grigorije Božović expresses certain reservations regarding Montenegrin leaders who may let down people's expectatiopns. The value of travelogue prose by Grigorije Božović is also completed by a lucky joining of linguistic wealth, metaphoric fullness and cherishing the rich tradition of this environment.

